

Բայց մենք նիւթից կարող ենք չափ հեռաւալ, երբ խաղը հասնում է այդ շրջապատի նոթ գէղեցերին եւ հին հին յիշողութիւններին, քանի որ առանց այդ էլ երկարեցինք ընդհանուր երեւոյթի մի փոքրիկ մանրանկար ներկայ գրութեան մէջ պատկերահանելու՝ ուստի լաւ է, որ դադարենք այստեղ։

Քաղախանի, 6/19 Մայիսի 1902:

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԳՐԱԳՆ ԺԱՄԱՆԻՍ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՍ

Երախտապարտ եմ քարերդդի վեպագիր Պ. Ռ. Զարդարեանի՝ որ վերջապէս բարեհաճեցաւ թէ եւ քիչ մը ուշ — նոր առիթ մ'ընծայելու ինծի, որպէս զի այս անգամ ամբողջացնեմ իր մէջ նորալէպին վրայ ունեցած ընդհանուր կարծիքս, որուն մէջ համառօտ եղբակացութիւնը հրատարակուեցաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» պատուական պարբերականին 1902 Մայիս ամսուան պրակին մէջ։

Եւմ զարմանար դիտելով որ Պ. Զարդարեան քիչ մ'արտասովոր յուզում կը մատնէ իր բացատրութիւններուն մէջէն։ Պատճառը շատ պարզ է։ Մեր մէջ գրականութեան սիրահարները — չընելու համար գրագետները — վարժուած են գովաբանութեան եւ խռնկի միջնորոտով մը շրջապատուած մնալու, միջնորոտ մը, զոր իրենք արուեստական հնարքներով կը ստեղծեն, կը խնամեն, կը պահպանեն, որուն մէջ միայն ներշնչում կը գտնեն։ Պակսի օր մը, վարկեան մը այդ միջնորոտը՝ եւ ահա ջղային գալարուածներով կ'ոտոտեն, յարդի վրայ մնացած ձուկի մը չափ դժբախտ։

Հոգեկան մասնաւոր աս վիճակն է որ կը շեղեցնէ Ռ. Զարդարեան վիճարանութեան սովորական բառգրքէն, եւ կը ձգէ զինքն անհաճօյ խորթութիւններու մէջ — զոր ինքը չհնարեց — եւ զոր եւ ամփոփեցի «Զեւարան»ի մէջ, յօրինուած «ի պէտս Արասդրողաց»։ Պ. Զարդարեան յաճախ սովորական ընդօրինակող մըն է այն «Զեւարան»էս, եւ իր սա արարքը բարձր ձայնով պիտի պակսարկուի քանի մ'ականաւոր բանասեր-բանաստեղծ-թարգմանիչ-հրապարակագիրներէ, որոնք ուղեքներն գետինը զարնելով պիտի պահանջեն հայրութիւնը ան ամէն բառերու, մակդիրներու, ասպարոսածքներու, նախադիւններու, թշնամանքներու՝ զորս

իրենք հնարեցին, իրենք շրջաբերութեան դրին, եւ իրենք վերածեցին անձնական մենաշնորհի։

Զարդարեան պիտի նկատուէր անոնցմէ իբր գոեհիլ Գիշար մը՝ եթէ առանց անոնց արտօնութեանը գործածեց արժանաւոր այլանշանկութիւնները։ Աս կէտին մէջ՝ Պ. Զարդարեան համբաշխաբար պատասխանատու է — իր եղբայրակից Մակարացի Արտ. Յարութիւնեանին հետ — փառապանծ եւ մեծահռչակ քանի մը վարժապետներու հանդէպ։

Գալով միւս մասերուն, անոնց եղբակացութիւնն է թէ ես պարզապէս տգէտ մըն եմ, յանդուգն տգէտ մը, թուլեբան տգէտ մը, ապուշ տգէտ մը, վերջապէս՝ մէկ բառով՝ տգէտ մը, որուն ամէն որ իրաւունք պիտի ունենար աւելցնել բառգրքին ամբողջ անականները։

Բարեբախտաբար՝ Պ. Զարդարեանի հմտութիւնը ամուր արմատներ չունենալով ոչ գէպի խորութիւն, ոչ գէպի ընդարձակութիւն, չէ կարող գուշակել եւ ինծի կրկնել Բրուտոնի դատապարտութիւնը. — «Մեռած մարդ մըն էս...»։

Զոր նա կ'ուղղէր համաւաւոր անտեսագէտ Ֆրեյտէրիք Բաստիայի — իրենց երկայն վիճարանութեան վիճակին, — Գրամագլխոյ ձրի փոխառութեան խնդրին մէջ։

— Monsieur Bastiat, vous êtes un homme mort!

Ստուգել՝ ցաւալի պակասութիւն մըն է, հմտութեան պակասութիւնը՝ որով շատ կենսական առիթներու մէջ մարդ անկարող կ'ըլլայ մէկ հարուածով — նոյն իսկ ուրիշ փոխ առնուած — տապալելու, անկենդան գետինը փռելու իր հակառակորդը։

Եթէ Պ. Զարդարեան չլրջաւ գլխուս զարնել Հերակլէսի՝ լախար, յոնցանքն իմ տգիտութեան չէ, այլ — քաղաքավարութեամբ խոսելով — Պ. Զարդարեանի անբաւական հմտութեանն է։

Ընդդիմախօսին գլխաւոր անհմտութիւններէն մէկն է — այսինքն անբաւական հմտութիւններէն — կարծել թէ ամէն նիւթի, ամէն առթի մէջ ներելի կամ արդարանալի է շրջաբանութիւններու, շրջապատութիւններու, փոփոխութիւններու եւ այլափոփոխութիւններու յարաւոր եւ անզուսպ գործածութիւնը, արժէ ու ձախէն, վերէն ու վարէն, բուրուստի հարուածներու նման՝ որմաք կ'ուղղուին ամենուր, ամէն տեղ, գաւթին կամ բակին մէջ, խորանին եւ դասին

առջեւ, անմեղին եւ մեղաւորին ք/ժին, անխտրաբար:

Ինչդեհս պիտի շնչեղիմ մանրակրկիտ բացատրութիւններով: Մարաբաղադեհ մէջ՝ ինչպէս եւ գաւառները՝ կը գտնուին բազմաթիւ անանգէտներ, որոնք դաստէրներու խորին մէջ ստուար թիւ մը կը կազմեն եւ կ'առնուին «Գրագիտութեան դասատուներ», ինքէն հետաքրքրութիւն ունի ստրկելով՝ Պ. Զարգարեան կըստ ասոնց խորհուրդ հարցնելի, եւ համաձուլի լէ փորձառութեանց մէջ շուսյալութիւնը կ'առաջնորդէ մեծ թերութեան մը գրելու մէջ, վտանգաւոր խուժ մը՝ որուն գէմ կու գան կը զարնուին ամենէն աւելի բարի կամք ունեցող գրողները՝ որոնցմէ ԸԼԻԱ կը թուի Պ. Զարգարեան:

Աս թերութիւնն է՝ որ կ'անուանուի
«Երեւակայութեան մէջ ծայրայեղութիւն»:

Վարժապետի Տպիւր անունէ շատ կը վախնամ, մանաւանդ կը զգուշանամ իրտա մայէ Պ. Զարդարեանի նման Տամայնագետի սորէ: Բայց Տանրուծիմը պիտի փափաքէր անշուշտ որ ապացուցէ մը յառաջ բերելու առաջնորդութեանց: Ան նպատակով է որ կ'արտայայնուի գաղղիացի գրագետի մը կարծիքը. — «Երեւնակայութիւններ խնդգ մըն է, Տարկ է որոշել զայն: Երբ չես ուզղեր» կը վարժապետիայն անոր անտար, պատիւը նրբութեամբ (de chic) կը գրեն, ինքզինքը կը լքանեն, Տրախագլութիւն կը շինեն, կ'անդնագործեն, կը կարտաւան, կենդ յոցցեր կ'ընեն, կ'ուզեն շլացնել եւ կը շլացնեն ինքզինքդ:

Լաւագոյն վկայութեան մը վրայ չէի կրնար հինեւեւ դիտողութիւնս: Եւ այնչափ յարմար է պարագան՝ որ մարդ պիտի կասկածէր թէ մի գոցէ Պ. Զարգարեանի դեաւաւորութեանը գրուած Ըլլային նոյն հեղինակին սա տողերն ալ. « Եւ նկարագրութեան մէջ փայլելու փափագը՝ մարդ չի յաշնդիր իսկ ցուցնելու իր նկարագրանքը»:

Բայց, առածին համեմատ, . . . խրատն ինչ
անէ, սեւին սապօնն ինչ անէ։ Պ. Զարգարեան
աղածակեց արդէն իր ձիկուր, եւ իր լեզուն
ծայրով չէ՛ անշուշտ՝ որ պիտի լղէ իր մեղանը՝
եւրկ կը գրէր. — Եւ այդ համբալի համոզում
ալ մայրուղաբի մարդով չէ՛ր երկուսէն ունի ի դի-
մալ, գէշ չէ՛, հաւասարաբէր։

Եղ գուք, Պ. Զարգարեան, շատ եւ սար-
սափեմի գեշ է, հաւատացեք, երբ կը գրէք
«Երկնքին ինքն-հեղինակ» — «հաւաք լոյս», —

«Իսկ ի՞նչ կը թանձրանար եւ գոռերը կ'այլափոխուէր», — «ճրագին խօսիչները» — «ճրագին փակուի բիւր», — «պատրոյզն ալ բռնել փառայ», — «Ինչո՞ւ տանիքները» — եւ անոնց նման անխել երեսակայական ծայրայեղութիւնները որոնց ազդեցութեամբը ձեր ձեւերն եւ գոյները կ'ըլլան ճապաղ, անթափանցելի մշուշապատ, եւ նոյն իսկ — ներուի բացատրութեան, ինչպէս նախապէս գրեցի — անկեղծութիւնն զուգընթաց անպարկեշտ ծայրայեղութեան գեղե՛ծութիւն ազատ մնացած չին ամենէն նշանաւոր գաղղիացի գրագէտները, եւ իբր օրինակ կրնայ ցոյց տրուիլ Շառդորիանը՝ որ Առաջին մէջ նկարագրուի զւզած է Օրբիի բիթը, գրեթով թէ ան բիթը

— « Եր խոնարհէր դէպ ի գերեզման... » :

Աս գաղափարը այնչափ մեծոք է՝ որչափ
են Պ. Զարգարեանի նկարագրած ծերուկին
«ճերմկուցած աչքերը» — «ալեւորած սիրտը»
— «խնկուած դէմքը» — «չարչարանքի յոշ-
ոյի կարեկցութիւնը» :

Ոչ նուազ սնտոի գաղափար է ըսել՝ թե՛
գաւառին երիտասարդները աղէկան «Թողած
չաւը իւ ձէկն, իր Հետքին վրայ Դժոխքի մը
հետեւադաշտին կը կոխէին»:

Եթե բազմաթիւ ըըլային մեր մէջ ազէկ դասադասները — զոր պէտք է շփոթել վարժապետին հետ — շատոնց պիտի անհետանային գրական ընդհանուր աս թերութիւնները, որոնց փոխարէն պիտի քարոզուէր «պարզ ազգեցութիւններ», — «չափաւոր (sobre) ազգեցութիւններ», «ընտիր», եւ «սահմանաւած», Վերջոյն արուեստը կայանայ չափաւորութեան եւ կորստի մէջ :

Եթե մեր վարպետներուն խրատները չբաւ-
 էին Պ. Զարդարեանի, պիտի դիմէի Վօլտերի
 հեղինակութեանը՝ որ կարծես թէ նշոյպէս Պ.
 Զարդարեանի դիտաւորութեանը գրած բլաթ-

— Le secret d'ennuyer est celui de tout dire.

Ճիշտ աս գաղտնիքն է Պ. Զարգարեանի — եւ իր նմաններուն — մեռաչնորհը, աս միակ գաղտնիքն է որ կը լրացնէ անոր անսլակաւ հմտութեան տոպրակը:

Պ. Զարգարեան կը հարցնէ ինծի. —
 «Ե՞նչ է ձեր պահանջը, հասկընա՞ք, բանա-
 ձեւի մը մէջ առէ՞ք նախ ձեր գրական, գեղա-
 գիտական, լեզուական բոլոր վարդապետու-
 թիւնը եւն։»

Աճապարելու պէտք չկայ: ամէն բան իր կարգին: Ինչ հարկ կայ այդքան հետաքրքրուելու Գէորգի մը վարդապետութեանը: Սպասելով անկայն որ զձեզ գոհացնեն՝ յարմար առնին, ներքեզք որ նախ եւ զձեզ դասաւորեմ, ցոյց տամ ձեր տեղը գրագէտներուն խումբին մէջ — Եթէ իրական մտադրութեամբ էք հոն — եւ դարձեալ կը ստենուիք, եթէ Աստուած երկայն օրեր տայ մեզի:

Չձեզ դասաւորելու համար պիտի բացարեմ իմ յատուկ վարժուներս ձեզի նկատմամբ, եւ ամէն բան ըսուած պիտի ըլլայ: Ես պիտի հետեւիմ անգլիացի մեծ քննադատի մը Պոպի խրատին, եւ դուք հետեւեցէք ձեր խելքին ու ճաշակին եւ արհամարհեցէք խրատը: Առնելիք ու տալիք չի մնար:

— «Ամէնէն լաւն է, կ'ըսէ Պոպ, որ երբեմն զսպեմ պարսաւդ եւ սիրով թողուս որ տխմարները մնան ունայնամիտ. առ պարագային՝ լուռութիւնդ լուսագոյն է բարկութենէդ. վասն զի ո՞վ պիտի կարենար ծաղրել զանոնք՝ իրենց գրածին չափ երկայն: Սեւալ քայլերէ պարզապէս քաջալերուած՝ նորէն կը սկսին արշաւը, նման որորմելի ձիերու՝ որոնք քայլերին վերահաստատել կ'օգնեն՝ գայլմելէ վերջը»:

Ստուգիւ՝ անկարելի է այնչափ երկայն ծաղրել՝ որչափ երկայն կը գրէ Պ. Զարգարեան:

Ան կը հրամայէ ինծի որ անգամ մըն ալ «բերան չառնեմ գաւառը ճանեցած ըլլալ», եւ անոր վրայ «վարպետի հովերով խօսելու իրաւունքը չտամ ինծի»:

Տարօրինակ բան: Բայց ո՞վ իրաւունք կու տայ իրեն գործածելու եւրոպական լեզուներէ առնուած բառեր, օրինակի համար գաղղիներէն, զոր պիտի հասկընար ինքն ան առածին համեմատ օր կ'ըսէ. — Il s'y entend comme un chou à ramer! Բայց դարձեալ կը յամառի գործածել «գօլթի» — «անէքդոտ», բառերը, եւ միւս կողմէն տարօրինակ հակասութեամբ մը Խոյեանն ըլլալ կը ձգնի կարգ մը բացատրութիւններով՝ որոնք իրենց «ախարհքի ինտելիկէն» կրցած են պահել՝ որչափ հնար է՝ օտարի կրցեցութենէն, եւ իրենք իրենց մէջէն անանելով ապրեր են ինտելեկտէն կեանքով մը:

Աս բացատրութիւններէն է եղեր «գլուխ» բառը որ կը նշանակէ եղեր «գլխարկ» գաւառներուն մէջ: Օրինակի համար՝ «գլուխը վար առաւ» — «գլուխը ծովը ինկաւ» — «գլուխը հովէն թռաւ» — «գլուխը պատէն կախեց» —

եւն. ասոնց ամէնն ալ պէտք է եղեր հասկընալ «գլխարկ առաւ, ինկաւ, թռաւ, կախեց, եւն»:

Պիտի խրատէի Պ. Զարգարեանն որպէս զի բարեհաճէր գրպանի փաթը բառգիրք մը նախ յօրինել, ետքը նորավէպի ձեռնարկել: Ընթացքն աւելի արամբանական պիտի ըլլար, եւ քննադատութիւնն ալ զերծ պիտի մնար այլանդակութիւններ մատնանիշ ընելու հարկէն՝ որոնց պատասխանատու չէ:

Եւ այսպէսով մենք ալ Պոպեցիքս կ'արժանայինք օր մը ըմբռնելու «մեր ցեղին մէկ կեանքը, անոր մէկ դարաւոր ըմբռնումը, հաւատալիքը, ճաշակի հոգին, աշխարհն ու վիճակը»:

Առ այժմ կը բողբոնք «քօլթի» եւ «անէքդոտ», բառերուն դէմ, որոնք չեն համապատասխաներ ան «դարաւոր» ըմբռնման:

Իսկ ան ատենակալին «անէքդոտ»՝ որ գաղղիներէն փոխ առնուած է «չեմ գիտեր ուր», «չեմ գիտեր ինչ ինչերի վրայ», խուսափական հնարքներու տակ սքողուած, բոլորովին անտեղի էր հոն, եւ աւելի պատշաճ էր «որ տեղւոյն» «հալին» եւ «հոլին» համապատասխան առածով մը փոխանակուէր:

Si c'est un homme, qu'on le pend; si c'est un arbre, qu'on le coupe!

Հիմա կ'անդրադառնամ թէ ինչ նողկալի տգէտ մըն եմ եղեր, գրելով «Սեդոն»՝ փոխանակ «Սեդոն»:

Բարեբախտաբար՝ երկուքս ամէնէն տգէտը ան չէ՝ զոր կը կարծեն: Կ'օգնէ մեռնիլ Արտ. Յարութիւնեանի մը հարուածին տակ:

— «Mais c'est mourir deux fois que souffrir les atteintes» ո՞վ Զարգարեանդ Գարեգին...:

Ձեռնէ վերջը՝ ինչորին հիմ, արտաքինէն վերջը՝ ներքինը:

Քննութեան առարկայ եղող «Սարերուն Տղան», հինգ էջերով՝ նորավէպ մըն է՝ ուր կը շարժին գլխաւոր երկու դերասաններ, մէկը Սեդոն, անտառներու մէջ ապրող բիրտ լեռնահան մը, միւսը՝ Աշխէն, անոր քույրը:

Առաջինը՝ փրկագրին համակերելի եւ սիրելի էակն է: Ան ամէն ինամբ կը դնէ որպէս զի դերասանը մեր աչքերուն առջեւ մեզի ազդէ նոյն հիացումը զոր գրողը ունի: Զարգարեան կը հանէ բարձր պատուանդանի մը վրայ իր արձանը, ինամբով կ'ընտրէ հաստատած տեղը, յարմար ժամանակը, լոյսի ազդեցութիւնները որպէս զի իր հերարը կարելի եղածին չափ հա-

մակրելի, հիանալի, պաշտելի բլայ իր վայրագ-
կերպարանքին մեջ, հակառակ իր գիշատիչ
քնազգեցնելուն։ Մեկ ընթերցումով մարդ կը
թափանցե՛ր վիպագրին դիմաւորութիւնը եւ
անկախաց՝ խորասկզի՛ ազդեցութիւնը։ Սէզօի
նկարագիրը կը ճնշէ մոգերուն վրայ, որովհետեւ
տես ծանր է եւ պետք եղածէն աւելի տեղ
կը բռնէ։

Կարելի պիտի չըլլայ նոյն բանը ըսել Աշ-
խէնին նկատմամբ որ ճիպած է մէկ կողմը,
թատրոնին մէկ անշան անկիւնը, եւ հագլւ-
վայրեան մը կ'անցնի արագ, հանդիսական-
ներուն աչքին առջեւէն, գլխիկոր, զոհի մը
պէս զոր խարոյկի վրայ հանելու կը տանին։
Վերջապէս՝ Աշխէն աղէիկ մըն է, եւ իբր այդ՝
շատ վար կը ճիպ մարդուն քով, եւ գաւառացի
գրագէտ մըն ալ չէր կրնար իր միջավայրին
ազդեցութենէն ազատագրուիլ՝ տալու համար
եթէ ոչ բարձրագոյն՝ գէթ հաւասար հիացման
արժանի դեր մը աղէկան։ Պէտք է որ այլը դա-
հի՛ճ մ'ըլլայ, եւ կրնի՛ զոհ մը։ Միջավայրի
պայմանագրութիւնը այսպէս կը պահանջէ։

Դիմաւորութիւնս այնչափ ծշմարիտ եւ ան-
հերքելի է՝ որ Աշխէնի սիրտն ու հոգին անգամ
թողուած է, կամաւ, մթութեան մէջ, որպէս զի
չըլլար թէ աշուագոյն յատկութեան մը գոյու-
թիւնը վարանաւ մերէր ընդհանուրին տալիք
վճուի վրայ։ Միջագոն մեր իրաւունքն էր պա-
հանջել աւելի լոյս, աւելի մանրամասնութիւն,
աւելի հոգեկան ծանօթութիւններ, աւելի բա-
րոյական զգալականներ, աւելի ապրող հաստա-
տութիւններ Աշխէնին ներքին վիճակին վրայ,
քանի որ սա մահովը կը տուժէ արարք մը,
վարմունք մը, սրտի տկարութիւն մը, զոր ար-
գարացընելու կամ գատապարտելու համար
չունինք եւ ոչ մէկ ապացոյց։ Վիպագիրը կը
զլանայ ապացոյցները, կանխամտածութեամբ։

Արտաքին քանի մը նիւթական կէտերու
բացատրութիւններով կը գոհանայ Պ. Զար-
գարեան, եւ կը կարծէ շատ իսկ ըսած ըլլալ
իմացընելով մեզի թէ նշածեւ աւերի ուներ, ա-
ղուր թարթիւններ, ուռի հասակ. թէ տանը մէկ
հատիկն էր եւ թիւ մըն ալ շփացած, նուշով
շաքարով մեծցած էր, քաղքի լաթեր կը հագ-
նէր՝ զոր կը վայելցընէր, գեղին մէջ իրմէ աւելի
գեղեցիկ մը չկար։

Բնախօսական ծանօթութիւն բոլորովին կը
պակսի։ Աշխէնին տարիքն անգամ գաղտնուած
է։ Տեղ մը միայն անցողաբար կ'ըսուի թէ «անհաս
աստղիկ մըն էր» ինչ որ շատ անորիշ եւ ճա

պաղ քիւսիւններն մըն է, բան մը չհասկըցնե-
լու կանխամտածութեամբ հնարուած։ Թերեւս
մտածուած է որ պարկեշտութեան հակառակ
պիտի ըլլար մասնաւորել Աշխէնի մարմնական
զարգացման համեմատութիւնները, մազերու
գոյնը, աչքերուն նայուածքը, մորթին ճերմակ
կամ թուի ըլլալը, կեցուածքն ու քալուածքը։
Իսկ «կենթադրուի թէ հնախօսական տարրերը
պերճախօս եւ ազդու էին Աշխէնին մէջ, քանի
որ Պ. Զարգարեան վերջապէս կը պատուէ
գաղտնիքին տուրքովը առեւեկելով անգաղտնա-
պահութեամբ մը, իբր թէ անուշադրութեան
արդիւնք եղած ըլլար, եւ սպասէ կ'աւելցնէ։

«Միւրուն իր մարմնին հմայքովը՝ Աշխէն
անուշ ու անհաս աստղիկ մըն էր, որուն կ'ուղ-
ղուէին գիտակցութեան եկող բոլոր տարիքանը-
ները, հաւանքովը ու կարտովը։»

Եթէ աւելի պարզ, բնական եւ անպա-
ճոյճ եղած ըլլար Պ. Զարգարեանի գրելակերպը
— նոր բառով — աս ամէն ցրուած մանրա-
մասնութիւնները մէկ անգամէն պիտի տպաւո-
րուէին կարգացողին ուղեղին վրայ, եւ հարկ
պիտի չըլլար որ այսօր եւ ձանձրութիւնն ստանձ-
նէի պարզելու, բացատրելու, մէկնելու խնդիր մը
որուն վրայ անգամ մը կարծիք յայտնեցի։ Հա-
զար թշնամանք, բիւր նախատիք չեն կրնար
մէկ ճշմարտութեան տեղը բռնել։ Արդէն՝ կիրք
եւ հայհոյութիւն նշան են տկարութեան եւ
անիրաւութեան, եւ բոլորովին աննպաստ գաղա-
փար կու տան զանոնք արտայայտողին իմացական
մշակութեանը վրայ։

Պ. Զարգարեանի անորոշ, ճապաղ, մշու-
շապատ, — եւ ներուի բացատրութեանս, ինչ-
պէս կ'ըսէի — քիչ անկեղծ նկարագրական
շարագրութենէն կը ցոլայ սա անխայտ ճշմար-
տութիւնը՝ թէ Աշխէն գիշեր ու ցերեկ նպատա-
կակտես էր գիւղին երիտասարդներուն՝ որոնք
էր հալածեղէն զինքը, որովհետեւ Աշխէն գեղե-
ցիկ էր, Աշխէն հրապուրէի էր, մարմնական ա-
ռաս պարգեւներով օժտուած էր, վերջապէս՝
որովհետեւ աւերող հրայրը մը կը տարածէր իր
շուրջը, սրտի տեսակ մը Թուստօր միւսուր...»

Առատաձեռն ընտրիւնը, արտաքին մի-
ջավայրի առօրեայ փորձութիւնը կը միաւորին
միջորեցընելու համար Աշխէնը, եւ կ'ընեն զայն
«էնի եւր»։

Պիտի մոռնայի յիշատակելու շատ կարեւոր
մանրամասնութիւն մը այդ աղէկան իմացական
կամ սրտի մէկ արամագրութեանը վրայ՝ որուն

գերը վճռողական է, թէեւ հակասական. այսինքն. — Աշխեն Դափ աղբի մըն էր:

Այս զանազան ազդեցութիւններու տակ է որ Աշխեն կը փախչէ լեռնականի մը հետ, որուն սեր տուած էր քնոյզէն Կոպի:

Հոս է որ իրենց ամենաբարձր կէտին կը հասնին Պ. Զարգարեանի ամբողջ քնարը, հնարքը, յոգնութիւնը, որպէս զի զգալի չեն իր վէպին շատ տկար, շատ քննադատելի, բոլորովին անմեկնելի մէկ անցքը, որուն վրայէն եթէ մէկ ուսուումով կարենար ցատկել, փութով պիտի ծածաներ Գրիգորի մէջ իր յաջողութեան դրօշակը, եւ սրտի թեթեւութեամբ պիտի արգարջներ իր վճիռը՝ որուն համաձայն

— Գուրոյ (?), արեւին՝ եզօր եւլու է: Դժուարութիւնը բաւական յուսահատեցուցիչ պիտի ըլլար խղճմտօրէն ճշմարտութեան հետամուտ գրագէտի մը համար՝ որ կ'առաջորդուի մի միայն իրական ապացոյցներէն, գրական փաստներէն, ուսումնասիրութեան ագիէն, բարբերու ուղիղ քննութիւնէն, եւ իր խորքէն դատարկ նկարագրութիւնէն, անիմաստ չընթանութիւնէն, անորոշ միտքեականութիւնէն, խորհրդաւոր կեղծաւորութիւնէն, սին գիտնականութիւնէն: Վերջին գերը նախընտրելի է Պ. Զարգարեանի, գլխաւորաբար գիւրին գեր մ'ըլլալուն համար: Աս վայրկեանին Պ. Զարգարեան կը թօթափէ ուղիղ դատաւորի պատկանելի վերաբերում, եւ կը զգենու ածապարարի գոհճիկ բաժնունը, ճարտար խաղ մ'ընելու համար՝ որուն սկզբունքները սորված ըլլալ կը թուի romantique դպրոցին այլասերած նմանորեն ընտանաբանական գիտերուն մէջ:

— Մարդ չգիտեր — կ'ըսէ — քնչպէս փորձուեր էր այդ Դափ աղբի, եւ քնչպէս գրաւեր էին սիրտը:

Ի՞նչ գիւրին արդարացում...: Մարդ չգիտեր: Բայց մենք որ կուզենք գիտնել, քննել, ուսումնասիրել մեր տոհմային եւ ինքնուրոյն բարքերը, մը բողբոջներ այդ ագիտութեան գէտ, կ'ընդվիզենք անմեղ մը դատապարտելու՝ առանց որոշ եւ յստակ ապացոյցի:

Անցաւ ան ժամանակը՝ ուր արժէք կը արուեր Աղբա, Դիւմայի եւ Վիկտոր Լիւգոյի հետեւող վիպագիրներուն եւ թատերագիրներուն: Այսօր՝ romantisme ըստածն իր անկուսին մէջն է, ուր մնաց մելոտրամական այլասերումը:

Թ. Կոթիկի ծաղրական քննադատութիւնը այս մասին շատ հետաքրքրական է, եւ կ'ամփոփուի սոսկ կարճ աղբիւրն մէջ.

— Դո՛ւն, հո՛ս: Ի՞նչ հրաշքով. բայց գուն մեռած եւ տանք ութը ամիսէ ի վեր:

— Լռէ՛, գաղտնիք մըն է զոր գերեզման պիտի լռանամ կրկին:

Աս բացատրութիւնը բաւական կը նկատուի, եւ գործողութիւնը կը շարունակէ իր ընթացքը:

— Մարդ չգիտեր քնչպէս փորձուեր էր այդ Դափ աղբի, եւ քնչպէս չգրաւեր էին սիրտը:

Եթէ Պ. Զարգարեան արգիլած չըլլար ինծի, սպառնալովով «բերանս առնել» գաւառը տեսած ըլլալ, շատ բան պիտի կարենայի ըսել: Եթէ այդ սպառնալիքն ահաբեկած չըլլայի, շնչասպառ առաքալելու չափ, վկայութիւն տայի պիտի յայտարարելով, թէ գաւառական գիւղի մը մէջ՝ անհասանական է որ սիրային կամ ուրիշ ուրիշ կիրքի դէպք թագաւոր կարենայ միայն արեւուն ծագելուն եւ մտնելուն միջոցէն աւելի երկայն ատեն:

Սիրային արկածները՝ մանաւանդ՝ կը գուշակուին, եւ ածապարտելով կը հուշակուին պառակն կենտրոն բերնովը: Դարպասի ժամագրաւայնները, որքան որ կըցած եմ գիտել, թաղին փողոցը, փողոցին գուռը, փողոցին անկիւնին աղբիւրը, առնքն եւ հաւասարի: Ի՞նչպէս կարելի է որ խորհրդաւոր եւ թագաւոր ձեռնարկուին ներ՝ աճելու նպաստաւոր հող գտնան սա չոր, անբեր, եւ ձեռքին արիւն ոչ աւելի ընդարձակ կուտանի մը վրայ:

Ի՞նչպէս ցատկեց ան լեռնականը թաղին Խոռանդուն ուսին վրայէն, ձեղքեց թաղին հարսերուն խումբերը, վերիպեցուց մէկ աչքով գուրպակ հիւսող պառանքներուն անթուշ հսկողութիւնը — միւս աչքերն իր գրացիկին վրայէն չհեռանար —, չգրգռեց կասկած եւ նախանձ միւս երիտասարդներուն մէջ՝ որոնք գիշերը՝ «ոտքերն իր ըսելին եւ կը հաղային» Աշխենի տանը առջեւէն անցնելով:

— Մարդ չգիտեր...:

Ի՞նչպէս Սեգո կասկածած չէր ուրիշ լեռնացիի մը ներկայութիւնէն իր տանը շուրջը, քնչպէս հոս առած չէր օտար գայլը մը թափառու միտքէն: Վերապէս, հանրութիւնը անպակ միմիւս չէ հաստատու համար թէ առանց զերար տեսած ըլլալու, առանց զերար ճանչնալու, առանց փոխադարձ համակրութեան անխայտա նշաններու, պարզապէս օգէն, պարզապէս լեռնէն ու տանիքէն, հոյն տուլիէն կամ ծառերուն շուրջէն լեռագրութեամբ զերար սիրեցին Աշխեն եւ Սեգո:

— Մարդ չգիտեր . . .

Եւ ոչ իսկ Պ. Զարդարեանը . . . որ սա մասին աւելի չգիտեր իրենց «անխաղախ ինքնութիւնը» պահող գիւղական բարբերուն վրայ, քան առաջին օտար ճամբարդը որ — ինչպէս ինք կ'ըսէ — քաղցի մը մէջ պանդոկը ինքուանելով որ մը՝ բաւական փիլիսոփայ կրցած է ըլլալ ճանչնալու ժողովուրդ մը՝ «էր հոգեբանական, իր ամբողջ կենսութիւնը, ու իր քաղցը քաղցեալ մէջ»:

Ան այլանդակ ստուռ մէն ետքը, աճպարարի ան հնարքէն ետքը, պատմութիւնն ինքնին կը քակուի պառաւ կնկան հիւսած գուրպային չափ դիւրին, մինչեւ որ նոր արգելք մը ծնի, նոր գծաւարութիւն մը պատահի՝ զորս կ'անհետացնէ Պ. Զարդարեան մէկ ոտքի հարուածով, առանց չորս գին շատ նայելու:

Նոր արգելքը՝ ոճիւնին արդարացումն էր՝ Բայց՝ հոս աս նոր արգելքն աւելի կը կնճռոտի կարգ մը հակասութիւններով, եւ կապարէ գընդակի մը ծանրութեամբ կը կախուի Պ. Զարդարեանի ոտքերէն, խափանելով քայլերուն աւարտութիւնը, դատապարտելով զայն գարշապարները գետին քսելու:

— Գուրդը (?) արիւնը՝ եղբոր հաւաքէ: Զեմ՝ քննադատեր աս վիճիւրը, այլ հակառակը՝ զայն կատարելապէս կը յարգեմ իբր գոյութիւն ունեցող գաղափար մը, իբր ընկերային վիճակի մը արտայայտութիւնը՝ որ հաւասար յարգանքով կը նկատուի այդ վիճակին հետ միասնել:

Զեմ՝ հաւանի միայն ձախող կիրառութեան՝ զոր կ'ուզէ ընել Պ. Զարդարեան իր «Մարերուն Տղան» վեպովը՝ որուն ամէն հինցած մասերը ճերմակ թելով կարկուտած են:

Եղբայր մը իրաւունք կ'ունենայ սպաննելու քոյրը, — պարագային համեմատ կ'ենթադրուի:

Ներկայ պարագան յարմար է, կ'արդաւանայ: — Ոչ: Հետեւեալ պատճառներով:

Աշխէն եւ Սեդո քոյր եղբայր էին, որովհետեւ մի եւ նոյն հօրմէն եւ մորմէն ծնած էին: Մնացածին մէջ՝ կատարելապէս անտարբեր էին իրարու, չա բացառութեամբ որ Սեդո հպարտ կը զգար իր անձը քրոջը գեղեցկութեանը համար, եւ այդ ունայնասիրութիւնն ծագած էր սրտին մէջ գերադոյն պարտականութիւն մը՝ կարծես բնութիւնէն, արեւակցութեանը, բնազգէն շնորհուած: Այդ բնազգը իր գոհացումը կը գտնէր կատարելապէս՝ երբ գեղին տղաքը, իւր անցած

ստեղծելով «յարգանքով եւ քիչ մըն ալ երկկուրով ճամբայ կու տային իրեն»:

Մինչեւ հոս անթեքի է շատ լաւ է, ըսելով չկայ: Վայրենի լեռնակներն մը բնազգն է աս, իր ունայն փնջասիրութեանը մէջ, գերանական զոհողութիւններու պատրաստ, ինչպէս ոչ նուազ տրամագիր՝ ամէն վրիժառութեան:

Բայց աս պարագան բոլորովին բացառիկ է, ինամբով ստեղծուած եւ թերեւս երեւակայական պարագայ մըն է, որ իրականութեամբ պիտի չհաստատուէ: Հազար անգամ նախապատիւ էր որ սովորական, առօրեայ կամ բնական դէպքերու հետեւանքներուն միջոցաւ բացատրուէր մեզի — որպէս զն մենք ալ հասկընայինք եւ հաստայինք — թէ գործոց կանոնաւոր ընթացքին մէջ՝ ինչպէս կ'արդարանայ եղբոր իրաւունքը քրոջը արեան վրայ: Կանոնաւոր ընթացքը ըլլալով կը հասկնամ normal ըսուած վիճակը՝ որ կը վերգովուի յանցանքով մը կամ մեղքով մը:

Պատժելու իրաւունքն իր հետ կը տանի վարձատրելու իրաւունքը, յանդիմանելու իրաւունքը՝ խրատելու արտօնութիւնը, հոգածութեան պարտականութիւնը՝ պաշտպանելու իրաւունքը, ամէն երկրի մէջ սիրող զանազան ըմբռնումներու համեմատ:

Արդ՝ Սեդո, իր մասին իբր եղբայր, ոչ հոգ տարած էր քրոջը, ոչ յանդիմանած, ոչ խրատած, ոչ վարձատրած էր զայն, եւ յանկարծ օր մը զարհուրելի պատժով մը հաւաք կը սեպէ քրոջը արիւնը:

— «... Սեդո տանը մէջ փլթած, անջատուածի օտարութիւն կը պահէր, շատ ինքնափակ եւ անհաղորդ, որտեղութեան հոգերովը նախադատուած, աչքը միշտ լեռը, միշտ անտառին» — «... չէր հետաքրքրուէր իր գիւղին տնովն եւ ծնողքին առանին զբաղումներովն, եւ Աշխէնին համար ունեցած սէրն ալ՝ իր հպարտութեան մէջ՝ չէր զիններ հակառակ յայտուաններով երեւան գալ...» — «... հայրը հարկաւ տղուն այս խրոջան անընդունելութեանն կը սրտնեղէր, իր ցաւէր...» — «... պայմանագրական, ընկալելալ կենցաղը կ'ատէր Սեդոն, անոր համար չէր ինքնը գեղը...»:

Քոյրը աս դիտողութիւններէն յայտնի կ'երևայ թէ գործերին վայրենայ մը հետ է, կէս վայրենայ մը հետ, որ կ'ատէ «պայմանալար կանոն եւ ընկալելալ» կենցաղը, այսինքն՝ աւելի պարզ խօսելով՝ ընկերային վիճակը, մարդկային ընկերութիւնը՝ ուսկից դուրս ամէն ուսումնասիր-

բուժիչն անօգուտ եւ փուճ պիտի ըլլար խղճա-
միտ գրագէտի մը համար:

Կախիկն «Գրական ծամանց, իս մէջ
հարցուցած էր. — Եթէ կ'ապացուցէք եւ
կ'ապացուցանէք թէ իրականութեան մէջ՝
այսպէս կը վարուին ու կը գործեն քարբերդի
երիտասարդները, ձեզմէ ներում կը խնդրեմ
դիտողութիւններու համար, բայց մինչեւ որ
այդ գոհացումը ստանաք, ինծի համար վախ
չկայ որ ծովը կորսնցնեն աղիութիւնը:»

Ո՛ր մնաց, ուրեմն, ներկայ պարագաներուն
մէջ, քուրորդ (?) պատիւը, երկաթէ ասպարը,
մինչեւ մահաւան օրն ալ հեռաւոր հսկողը քու-
րորդ (?) անուան, երկէն անմիջապէս ետք, անոր
հաւասար իրաւունքով... եւ դեռ չգիտեմ ինչ
հեռաւորական ցայտուններ, անվերջ, անդադար,
բաց մնացած ծորակէ մը վաղը ջուրի պէս...

Բայց այդ Սեդոն՝ որ ոտք չէր գիտեր
տունը, անշատուածի օտարութիւն կը պահէր,
որ ոչ կրթած էր քոյրը, ոչ դաստիարակած, ոչ
հագուեցուցած էր զայն, ոչ կերակրած, ոչ
ցուցցրած էր անոր առաջին բայիներուն՝ կենսի
փշոտ ծաւալուն վրայ, եւ օր մը՝ յանկարծ՝ վայ-
րենայ բնադդին հպատակելով՝ կ'անհետացնէ
իր քոյրը, իր արեւակիցը:

Այսպէս կը վարուին քարբերդի երիտա-
սարդները:

Պ. Զարդարեան կը պատասխանէ.

— «Բուրջ (?) արեւը՝ աղօթք հալւ է:»

Պ. Զարդարեանի հիացումն այնքան մեծ է
աս վճիռին նկատմամբ՝ որ չի վարանիր ինք-
զինքը համբարշտ հռչակելու Սեդոնի վարմուն-
քին, եւ առանց վերապահութեան կը խոստո-
վանի. — «Պէտք էր որ մեռներ Աշխէն, որովհե-
տեւ մեր ընդունումներու դատաստանին առջեւ
եւ ոչ իսկ մեղմացուցիչ մէկ պարագայ կը գտնէ:»
Եւ իբր եզրակացութիւն, իբր արգարու-
թեան բարձր ըմբռնում, կ'աւելցնէ. — Ար-
դարութիւնն ալ այսպէս չի՝ պահանջեր միթէ,
ու չի՝ բղբիւր ժողովրդական այս «սուգի», այս
աշխատանքի աւանդութիւնն:

Այո, Պ. Զարդարեան, շատ իրաւացի էք.
արգարութիւնն ալ ճիշդ այդպէս կը պահանջէ:
Բաւական է որ դուք շատ առաջ չերթաք ձեր
հարեւանցի իմաստասիրութեան մէջ, մինչեւ
«վատսեւած» նկատելու քաղաքացիական հա-
մայնքները՝ որոնք տարբեր դաւանութիւն կրնան
ունենալ արգարութեան ըմբռնման եւ եղանա-
կին վրայ:

Շատ կարելի է որ դուք աւելի գիտակցու-

թիւն ունենաք ձեր անհատութեանը վրայ, քան
թէ ես՝ իմ տգիտութեանս: Ես երբեք չեկայ
ձեզի՝ գիտութիւն ծախելու. եթէ այնչափ
հաւանած էք ձեր խելքին միայն, ներքեցեք գէթ
որ ուրիշներ յիշեցնեն ձեզի, թէ կան աշխար-
հիս վրայ այնքան մեծ եւ փառաւոր իմաստա-
սէրներ — որոնց մէկն է Սըր Զօնալպը — թեր-
եւ լաւ չըլլաք աս անունը — որոնց հեղինա-
կութիւնը տիեզերական հիացման արժանացած է:

Աս իմաստասէրները շատ կը տարբերին
Ռուսիի նկարագրէն, կը յարգեն անհատական
ստացումները եւ արժանապատուութիւնը, հա-
կանակ Ռուսոսի՝ որուն ետեւէն դուք կաղն ի կաղն
կը վաղէք գովաբանելու համար վայրենական
կենսերը, ծափահարելու համար բացարձակ ար-
դարութեան սկզբունքը, պակասակելու համար
կազմակերպուած եւ յառաջնութեան ընդհա-
թիւն մը, ձաղկելու համար մարդկութեան տկա-
րութիւնները՝ որոնք յարակից են իրեն կազմու-
թեանը, իրեն մարմնեղեն կաւին:

Աստիճակ պիտի չբաւէր միթէ նկատուելու
համար իբր մեղմացուցիչ պարագայ Աշխէնին
տկարութեանը՝ որուն պարագաները, շարժա-
ռիթներն անձանցի կը պահէք մեղմ, եւ կը
պահանջէք անպատճառ որ ինքը միակ պատճառ
եղած ըլլայ իր բարոյական անկումին, միակ պա-
տասխանատու «գերդաստանական ու ընտանե-
կան առաքիւնութեան դէմ դաւաճանութեանը»:

— «Սիրեալ եւ կիներու փոխադարձ
յարաբերութեան մէջ է — կ'ըսէ Սըրձօն Լը-
պը — որ մարդկութիւնը ահագին յառաջա-
դիմութիւն ըրաւ: Սոսկալի բան է մտածել թէ
որչափ վերջա կրեցին իկները՝ վայրենութեան
կենսերին մէջ, եւ նոյն իսկ այնչափ քաղաքակր-
թեալ Եւրոպեոսի մէջ:»

Ես կը հաւատամ քարբերդի յարաբե-
րական եւ յարատեւ դարգացմանը, եւ չեմ
ընաւ մտքես անցնելու ամենափոքր բաղդատու-
թեան մէջ զայն դնել՝ կէս-վայրենի երկիրներու
հետ: Գաւառային ամէն քաղաք նշանակելի
յառաջադիմութիւններ կ'իրագործէ իմացական
եւ բարոյական ազդարեղէն մէջ: Չեմ ընդունիր
հետեւեալ որ Սեդոն նման վայրենի բացառիկ
արիւնարբու մը՝ իբր ընդհանուր օրինակ ցոյց
տրուի մեղի՝ գաւառական ընտանեւներ, մաքրա-
կենցաղ, Տեղաբարոյ ընտանիքներու ուշիմ եւ
արթին երիտասարդներուն:

Երբ մենք այնչափ յոյս կը դնենք գաւա-
ռական գրականութեան ապագային վրայ, կը
խրախուսենք զայն մեր ամբողջ կամօքն եւ յո-

ժարութեամբը, պարտականութիւն կը սեպենք մի եւ նոյն ատեն զգուշացնել նորահաս հրապարակագիրները մոլորութենէ, շփոթութենէ, իրականութենէ դուրս երեւոյթական յղացումներէ, եւ գիտութեան հակառակ ամէն կեղծ իմաստասիրական ինքզինքներէ:

Ահա, այս իմաստով է որ դարձեալ կը կրկնեմ այսօր թէ «կեղծաւոր գրականութեան» շաւղին մէջ մոլորած Պ. Զարգարեան՝ որ իթէ չանդրագառնայ իր սխալ քայլին, պիտի չկարենայ դժբախդարար բեղմնաւոր գործիչներէն մէկն ըլլալ վաղուան գրականութեան, որուն սկզբունքներու վրայ դեռ հազիւ վիճաբանութեան սկսան օրւան հրապարակագիրներն եւ քննադատները:

Մասնաւոր քննադատութիւնը ամէն իրաւունք ունի պահանջելու իրական վէպեր, ճշմարիտ բարբերու հաւատարմ պատկերներ, խղճմտութեամբ ուսումնասիրուած, համբերութեամբ հաւաքուած, ուղիղ տեսութիւններով արտայայտուած:

«Սարերուն Տղան» քմածին վէպ մըն է, կը կրկնեմ, երեւակայական յղացում մըն է, հետորական համեմեքով խորովուած, խորհրդաւոր եւ գաղտնի կողմերով քննադատելի, վերջապէս յղացում մը: «Հազարամէկ գիշերներու» կարգէն:

Իբր այսպէս՝ թերեւս ընդունելի ըլլար: Բայց իբր ասպետական ըմբռնման մը արդիւնք՝ որուն հանգոյցը եղբայրասպանութեան կ'առաջնորդէ, ո՛չ, այդ շատ ծիծաղելի բան պիտի ըլլար:

Գաւառական գրագէտները մեծապէս սատարած կ'ըլլային նաեւ իմացական յառաջագիմութեան՝ գլխաւորաբար ներշնչուելով արեւմտեան բարոյականութեան սկզբունքներէն, չափաւոր եւ մեղմ բարբի քարոզութիւններէն:

Գիմում կ'ընեմ, անկեղծօրէն, Պ. Զարգարեանի սրտին եւ խճիւն, գիմում կ'ընեմ անոր ընտանեկան յիշատակներուն եւ գորովներուն, կոյուն կ'ընեմ իր որդիական, եղբայրական, ամուսնական խորին զգացումներուն — իր ունեցած ընտանեկան վիճակին համեմատ —, խոստովանելու հանրութեան թէ հոգւով եւ հաւատքով պաշտպանն է ան վայրագ աւանդութեան՝ որ անշուշտ իր ժամանակն անցուցած է շատոնց, բարեբախտաբար:

Իր ընտրութեանը կը թողում հետեւեալ երեք առաջադրութիւնները՝

Ա. — «Քուրդը(?) արիւնը՝ աղբօր հուէն է,

Բ. — «Ներողամտութեամբ դատեմ մարդը՝ որ եղբայրդ է, եւ դեռ աւելի ներողամտութեամբ կինը՝ որ քոյրդ է, թէպէտեւ գիտութեամբ չեղած ըլլան ուղիղ ճամբէն. որովհետեւ՝ մոլորեց մարդկային է» (Պրննս):

Գ. — «Մի դատեր եղբայրդ: Երբեք պիտի չկարենաս թափանցել անոր ուղեղին եւ սրտին ամէն գաղտնիքներուն: Ինչ բան որ իբր արատ կ'երեւայ քու միտքանքած աչքերուդ, թերեւս Աստուծոյ յստակ լոյսին առջեւ ան սպի մըն է միայն անոր ճակտին վրայ մնացած՝ տաժանելի կոխէ մը վերջը՝ ուրկէ յաղթող ելաւ ան, եւ որուն մէջ դուն պիտի տկարանայիր եւ տեղի պիտի տայիր: (Բոքթեմը):

Հովուպետական կեանքն անցաւ, ան հետեացաւ, եւ ընտանեկան կտրելով փոխուեցան աստիճանաբար: Ընտանեկան իբր մը իւրաքանչիւր անդամը չունի այլ եւս ա՛ն Ռէ կալէֆօրմիտը, չէր սակէ միւս անդամներուն նշատմամբ: Գիտութիւնը, հաղորդակցութիւնները, աշխատութեան յարգը դեռ աւելի փոփոխեցին ընտանեկան ըմբռնմանը՝ զարգացած երկիրներու մէջ:

Ազամ Սմիտ գիտել կու տայ, օրինակի համար, թէ վաճառականութեամբ զբաղող ազգերուն մէջ, նոյն ընտանեկան մը յարգը ծնունդները չունին այլեւս իրարու դով ապրելու պէտքը: Կը բաժնուին կամ կը ցրուին իրենց հակումներուն եւ չհաճեց համեմատ, եւ անմիջապէս կը դադրին իրարու համար ո եւ ե կաւրելորութիւն ունենալէ:

Աս բարոյականութիւնն ալ նուազ ասպետականն չէ զայն գործադրողներուն համար: Ուստի ոչ որ իւրաւունք ունի իրեն, իր միջավայրին, իր համայնքին վերապահելու բարոյականութեան մնաւորը: Ինչ որ լեռնականը առաքինութիւն կ'անուանէ՝ գործածելով իր «առնական բնաղբը» եղբայրասպանութեան մը — ըլլայ իսկ ենթադրական ինչպէս աս պարագային մէջ — անդէր, հեռուն, շատ խելացի, շատ հարուստ, շատ գործունեայ ցեղեր — նոյն իսկ քաղաքային, իթէ կ'ուզէք որ կրկնեմ — տարբեր կերպով, տարբեր գործունեութեամբ կը ապուեն միեւնոյն իրենց «առնական բնաղբը», արուեստի, ուսման, վաճառականութեան մէջ:

Ահաւասիկ վարդապետութիւնս, Պ. Զարգարեան: Միշտ ձեր տրամադրութեանն եմ:

Կ. Պոլիս, 3/16 Յուլիս 1902:

ԳՐ. ՄԱՆԻՍՍ

